

ÇEVRECİLİK HAREKETLERİN SINIFSA BOYUTU VE KAMU YÖNETİMİNİ ETKİLEME POTANSİYELİ

Tahir BAYSAL¹

Özet

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren insanın doğa ile mücadelesi, doğanın tepki vermesi ile yıkımlara neden olmuştur. Bununla birlikte, çevresel sorunların daha çok kapitalizmin gelişmeye başlamasıyla derinleştiği görülmektedir. Çevreci hareketler de bu dönemlerden itibaren ortaya çıkmış ve genellikle kapitalist üretim tarzı eleştirisi üzerine kurgulanmıştır. Erken dönem çevreci hareketlerin önerdiği toplumsal yapı daha çok orta sınıfın ihtiyaç ve beklentileri ile örtüştüğü için, çevreciliğin sınıfsal boyutu bu çerçevede değerlendirilmiştir. Ancak son dönemlerde, çevreci hareketlerin belli bir ideolojik temeli olmaksızın, tekil olaylar üzerinden, farklı toplum kesimlerinden katılım sağlanan etkinlikler olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bu nedenle çevreci hareketlerin, yeni toplumsal hareketler çerçevesinde değerlendirilmesi daha uygun olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ekolojik toplum, sınıf teorisi, yeni toplumsal hareketler teorisi, kamu yönetimi

Giriş

Dünyada çevreci hareketler, çeşitli şekillerde kendini göstermektedir. Bir yanda bir ideoloji olarak ekolojizm, diğer yanda herhangi bir düşünsel sistematığe bağlı olmayan çevre duyarlılığı eksenli hareketler söz konudur. Tüm çevreci hareketler aynı kalıpta değerlendirildiğinde, çevreciliğin ayrı bir ideoloji olup olmadığı da tartışılmaktadır.

1 Dr., TÜİK Malatya Bölge Müdürlüğü, thrbysl@gmail.com.

Ekolojizm, temelde endüstriyalizmi eleştiren, büyümenin sınırlandırılması gerektiğini savunan, nüfusun azaltılması gereğine vurgu yapan, günümüz toplumsal yapılanmasını eleştiren ve bunun yerine ekolojik toplum modelini ortaya koyan, kısacası çevre öznesini merkeze alan bir düşünce sistemi olarak ifade edilmektedir.

Yaptığı endüstriyalizm eleştirisi ve ortaya koyduğu yeni toplum modeli ile ekolojizm, düşünce dünyası için önemli bir akım haline gelmiştir. Bununla birlikte, belli bir düşünce sistematığı içerisinde yer almayan, sadece çevre koruma eksenli, çevreye yönelik belli duyarlılıklardan hareket eden oluşumlar da söz konusudur. Bunlar daha çok literatürde yeni toplumsal hareketler olarak adlandırılan bir tanımlama içerisinde değerlendirilmektedir. Özellikle son dönemlerde çevresel konulara ilişkin duyarlılığın artmasıyla da yeni boyutlar kazanan bu düşünsel hareketin ortaya koyduğu ekolojik toplum modelinin sınıfsal boyutu ve yönetim mekanizması üzerindeki etki potansiyeli bu çalışmanın temel konusunu oluşturmaktadır.

Çevreci hareketlerin günümüz toplumlarındaki etki alanı ve dayandığı sosyolojik taban, düşünsel arka planı hakkında da önemli ipuçları taşımaktadır. Bu konuda belli sonuçlara varabilmek için çevreci hareketlerin tarihsel gelişim süreci yanında toplumsal tabakalaşma kuramlarından yeni toplumsal hareketler kuramına kadar geniş bir çerçevede değerlendirme yapmak ve bu hareketlerin nereye oturtulabileceğini tartışmak gerekir.

Dünyada Çevreci Hareketlerin Gelişimi

İnsanlık tarihi, insanın sürekli olarak çevreyle mücadele içerisinde olduğunu göstermektedir. İnsan doğayı, kapağı açılacak bir kaynak olmaktan öte, içine atıklarını boşaltacak bir bulaşık çukuru olarak görmektedir (Foster, 2002: 13). İnsanın doğa ile mücadelesinde pek çok defa doğa tepki vermiş ve doğal yıkımlar, tarih boyu yaşanmıştır. 15. yüzyılın son dönemlerinde kapitalist dünya sisteminin yavaş yavaş oluşmaya başlamasına kadar olan dönemde bu çevresel sorunlar, bugünkü boyutlarına ulaşmamış, daha yerel ve küçük ölçekli kalmıştır.

Kapitalizm öncesi dönemde tek ekonomik üretim kaynağı olan toprağın kullanımını noktasında aşırı üretim hırsları, toplumlar arasında savaşlara ve doğal dengenin belli ölçülerde bozulmasına neden olmuştur. Kapitalizm ve sanayi öncesi dönem, çevreyi yağmalamanın yol açtığı toplumsal çöküş örnekleriyle doludur. Öyle ki tarihsel ve arkeolojik kanıtlar Sümer, İndus Vadisi, Yunan, Fenike, Roma ve Maya uygarlıklarının belli ölçüde ekolojik etmenler nedeniyle çöktüğünü göstermektedir (Foster,2002:399).

Ancak yukarıda ifade ettiğimiz gibi son beş asırlık döneme girmeden önceki dönemlerde çevre tahribatı bugünkü boyutlara ulaşmamıştır. Bu nedenle düşünce dünyasında da çevre duyarlılığı, çevrenin korunması gibi konular kendine pek yer bulmamıştır.

Kapitalist üretim biçiminin ortaya çıkışı ve dünya geneline yayılması ile birlikte çevre sorunlarının da önemli ölçüde artmaya başladığı söylenebilir. Sanayi Devrimi öncesi, özellikle Merkantilist Dönem, doğal kaynakların sömürülmesi konusunda bir milat kabul edilir. Bu dönemde yapılan coğrafi keşiflerle yeni sömürü alanları elde etme amacı doğrultusunda çok sayıda yer yağmalanmış, pek çok insan topluluğu ortadan kaldırılmıştır. Bu dönemden itibaren düşünce dünyasında da bu konuların yer almaya başladığı görülmektedir. Çevresel sorunlar, çeşitli açılardan ve çeşitli boyutlarıyla ele alınmaya başlamıştır (Adams, 1997; Clark, 2013; Bookchin, 1996).

Sanayi Devrimi ile başlayan dönemde çevre konusunun giderek daha önem kazanmaya başladığı görülmektedir. Örneğin Malthus, nüfus artışı açısından bir değerlendirme yapmış, kaynakların artış oranı ile nüfusun artış oranı arasında paralellik olmadığından bahsetmiş ve çözüm olarak nüfusun sınırlandırılması gereğini ortaya koymuştur (Savaş, 2007; Clark, 2013).

Marx, konuyu toplumsal nedenlere dayandırmış ve üretim ilişkilerindeki değişimin öncü rol oynadığını iddia etmiştir. Marx'a göre Sanayi Devrimi'nin yol açtığı yeni koşulların bir sonucu olarak, sadece emek değil doğa da artan ölçüde sermayeye tabi kılınmaya başlamıştır. Tarımda da sanayi tekniklerinin uygulanmaya başlaması, insan varoluşunun

ekolojik temellerini bozmuştur (Marx & Engels, 2004; Foster,2002). Bu dönemde çok sayıda düşünür tarafından doğal kaynakların kullanımı ve çevreye verdiği hasar konusunda sistem eleştirisi yapılmıştır.

19. ve 20. yüzyıllarda büyük sanayinin gelişimi, doğal kaynaklar üzerinde hâkimiyet kurma yoluyla gerçekleşmiştir. Bunun için yapılan savaşlar ve kolonize edilen bölgelerdeki toplumsal, ekonomik ve ekolojik dönüşüm, bu hakimiyeti sağlamıştır. Kapitalizmin merkez ülkeleri, kendi coğrafyalarında sebep oldukları çevresel yıkım dolayısıyla bu coğrafyanın ekolojik sınırlarını görmüşlerdir. İki dünya savaşında Avrupa'nın yaşadığı yıkımın ardından yaşanan hızlı kalkınma süreci, çevresel sorunları da derinleştirmiştir (Şengül, 2008: 69).

Dünyada çevre sorunlarının düşünce dünyasına yansımaları, 1970'li yıllarla birlikte gerçekleşmiştir. Çevre duyarlılığı aslında daha önceki dönemlerde de belli ölçüde söz konusu olmakla birlikte 1970'li yıllara kadar siyaset gündeminde pek yer almamıştır (Savaş, 2007; Clark, 2013). Bunun nedeni çevre sorunlarının son dönemlerde hissedilir ölçüde kendini göstermesinden çok, dünyanın geneline egemen olan endüstriyel üretim modeli olarak kapitalizmin geldiği son nokta olan neo-liberal birikim sürecinin bilişsel yönlendirmesidir. 1970'li yıllar, dünyada büyük bir ekonomik krizin yaşandığı dönemlerden biridir. Bu krizi aşmak için kapitalizm, yeni birikim alanları yaratma hedefine yönelmiş, yeni kaynaklar bulma arayışına girmiştir. Bu dönemde piyasa sistemi dışında kalan alanların ve ekolojik varlıkların sisteme dahil edilmesi ya da denetim altına alınması hedefini (Şengül,2008:67) gerçekleştirmek üzere neo-liberalizm, uluslararası düzeyde kamuoyu oluşturma yönünde girişimlerde bulunmuştur.

Bu durum aynı zamanda, Batı'nın aslında büyük ölçüde kendisinin neden olduğu çevre sorunları konusunda sorumluluğu paylaşmak amaçlı ideolojik bir kılıf oluşturma isteğinin de bir sonucudur (Çoban, 2002: 4). Bu dönemden itibaren çok sayıda uluslararası toplantı, konferans gibi etkinlikler düzenlenmeye başlanmış ve çeşitli uluslararası antlaşmalar imzaya açılmıştır. Bu anlaşmalara değinmeden önce

1970’li yıllardan önce çevre konusuna yaklaşımın nasıl olduğuna değinmek yararlı olacaktır.

Çevre duyarlılığı tarihin hemen hemen her döneminde, sınırlı ölçüde de olsa, söz konusu olmuştur ancak, gerçek anlamdaki çevreci hareketler, doğal kaynakların meta haline gelmeye başlamasıyla ortaya çıkmıştır. Bilimsel anlamda çevreci hareketler ilk olarak 1876 yılında biyolog Ernst Heackle tarafından ekoloji biliminin kurulmasıyla başlamıştır (Ceritli,2001:214). Bir bilim dalı olarak ekolojinin ortaya çıkışının altında yatan temel neden, doğal kaynakların yeni oluşan ekonomik yapılanma içerisinde önemli bir meta olarak görülmeye başlamasıdır.

Bu dönemden sonra yapılan çeşitli araştırmalar ve deneyler, doğaya ve doğal kaynakların kullanılabilirliğine olan ilginin arttığını göstermektedir. Özellikle kömür, petrol gibi yeraltı kaynaklarının yoğun biçimde kullanılmaya başlanmasıyla da bu tür doğal kaynaklara sahip coğrafyaların jeopolitik öneminden söz edilir olmuştur (Dalby, 2007: 156).

Özellikle II. Dünya Savaşı sonrası dönemde devletlerin büyük kalkınma hamleleri, bir rekabet ortamı yaratmış ve sanayileşme sürecinde yeni bir aşamaya gelinmiştir. Üretimi artırmak birincil hedef haline gelmiş ve bunu sağlamak üzere doğal kaynakların kullanımında etkinlik ve sürdürülebilirlik ilkeleri yok sayılmıştır. Bu süreç, 1970’li yıllarda yaşanan ekonomik krize kadar devam etmiştir. Dünya savaşlarından sonra batılı ülkelerin hızlı bir ekonomik büyüme dönemine girdiği süreçte doğal kaynakların kullanımındaki büyük artış ekolojik krizi derinleştirirken, üretimdeki artışa karşın üretilen malların talep darlığı nedeniyle satılamaması da ekonomik krizin büyümesine yol açmıştır. Her iki krizi birden yaşayan kapitalizm, çözüm olarak esnek üretim modelini dünya genelinde yaygınlaştırma yolunu tercih etmiş, böylece hem dünyanın geri kalanının doğal kaynaklarını kullanma hem de kirli üretim sektörlerini buralara taşıma imkânına kavuşmuştur (Şengül, 2008: 69). Bu yeni politikanın dünya genelinde uygulanabilmesi için yukarıda da değindiğimiz üzere uluslararası düzeyde çok sayıda toplantı, konferans düzenlenmeye başlanmıştır.

Bunlardan ilki 1970 yılında Avrupa Konseyi tarafından düzenlenen 'Avrupa Koruma Yılı Konferansı'dır. Bu konferansla OECD bünyesinde bir 'çevre komitesi' oluşturulmuştur (Ertürk, 1996: 211–212). Bunun ardından 5–16 Haziran 1972'de Stockholm'de 'Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı', 113 ülkenin katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Bu konferansta çevre ile kalkınma arasında bir çelişkinin bulunmadığı, gelişmiş ülkeler ile azgelişmiş ülkeler arasındaki kalkınmışlık farklılıklarının giderilmesi ile sorunların aşılacağı, çevre korumanın kalkınmayı yavaşlatmak için bir bahane oluşturmaması gerektiği vurgulanmıştır (Özdek, 1993: 72). Bu konferansın ardından BM Çevre Programı (UNEP) kurulmuştur (Ertürk, 1996: 214).

1976 yılında ise Vancouver'da İnsan Yerleşmeleri Konferansı düzenlenmiştir. Toplantıda insanların yerleşim alanları ve konutlar konusunda yapılabilecekler ele alınmıştır. 1987 yılında hazırlanan 'Ortak Geleceğimiz Raporu' sürdürülebilir kalkınma ilkesinin ilk kez gündeme geldiği rapor olması bakımından önemlidir (Ertürk, 1996: 220). En bilinen tanımlamasıyla "bugünün ihtiyaçlarını, gelecek kuşakların ihtiyaçlarını tehlikeye atmadan karşılayan kalkınma" olarak tanımlanan sürdürülebilir kalkınma, kalkınmacılarla çevreciler arasında bir köprü olarak değerlendirilmektedir (Adams,1997: 116-117). Bu ilke, çevreci ideoloji açısından, ilerleyen bölümlerde değerlendirilecektir.

Bunların dışında 1989'da Birleşmiş Milletler Çevre ve Gelişme Konferansı, 1992'de Rio Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı, 1996'da İstanbul'da Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşmeleri (HABİTAT II) Konferansı düzenlenmiştir (Ertürk, 1996: 220–230).

Tüm bu uluslararası konferanslar, hazırlanan raporlar, yapılan anlaşmalar neo-liberal birikim sürecinde tüm dünyadaki doğal kaynakları küresel ölçekte kullanılabilir kılmakta, aynı zamanda gelişmiş ülkelere ihtiyaç duydukları atık alanlarını sunmaktadır. Çevreci hareketlerin de ilk olarak çevreyi asıl kirleten ülkeler olmalarına rağmen gelişmiş ülkelerde ortaya çıkması ve gelişmekte olan ülkelere bu konuda herhangi bir talebin yükselmemesi dikkate değer bir nokta olarak görülmektedir (Şengül, 2008: 69).

Sınıf Teorisi

Bir toplum modelinden bahsedilirken öncelikle o toplumsal yapılanma içerisinde yer alan bireylerin ekonomik etkinliklerde bulunma ve bu etkinliklerden pay alma durumlarına göre belirlenen toplumsal sınıflara değinmek gerekmektedir. Toplumsal sınıflar, toplumu oluşturan bireylerin, ekonomik üretim sürecinde yer alma biçimleri, bu süreç içindeki konumları ve aldıkları pay gibi değişkenler göz önünde bulundurulurken gruplandırılmasıyla oluşur. Bu gruplandırma, toplumsal tabakalaşma ya da sınıf teorisi olarak ifade edilir (Weber, 1993, Arslan, 2004).

Sınıf teorisinin kurucusu kabul edilen Karl Marx, devletin varlık nedenini birbiriyle çatışan toplumsal sınıflarda görmektedir. Sınıflar arası düşmanlığı denetleyen devlet, doğal olarak ekonomik açıdan egemen olan sınıfın kontrolündedir (Marx&Engels, 2004; Marx & Engels, 2005). Devletin her dönemde var olmadığını savunan Marx'a göre devlet yapılanmasıyla hiç tanışmadan yaşamış olan topluluklar da vardır. Tarihsel ve toplumsal gelişimin bir evresinde, toplumsal sınıfların ayrışması söz konusu olmuş; devlet organı da bu ayrışma ile zorunlu olarak ortaya çıkmıştır (Engels, 1979: 165).

Toplumu oluşturan temel dinamikleri ve bunlar arasındaki ilişkiyi açıklayan Marksist Sınıf Teorisi ve Weberci Sınıf Teorisi olmak üzere iki sınıf teorisi bulunmaktadır. Marksist yaklaşımda sınıf olgusu, üretim ilişkileri içinde ortak konumlara sahip bireylerin oluşturduğu, sosyal gerçeklikler olarak tanımlanır. Karl Marx ekonomiyi, toplumdaki diğer üst yapı kurumlarının temeli olarak görür. Ona göre ekonomi, yalnızca toplumun genel özelliklerini belirlemekle kalmaz, aynı şekilde öteki toplumsal kurumların genel özelliklerini ve bu kurumlar arasındaki ilişkileri de belirler (Arslan, 2004: 218).

Marx, Engels ile birlikte kaleme aldığı Komünist Parti Manifestosu'nda "Şimdiye kadar ki toplumların tarihi, sınıf savaşmaları tarihidir" diyerek tarihsel süreç içerisinde sınıf kavramının hep var olduğunu ortaya koymaktadır (Marx ve Engels, 2005: 24). İnsanlar, gereksinimlerini karşılamak için üretmek ve bu ürettiklerini paylaşmak durumundadır. Üretim ve dağıtım için ise iki şey gerekir: üretim araçları (toprak,

madenler, hammaddeler, makineler, fabrikalar vs.) ve emek (güç ve hün-nerlerini üretim araçları üzerinde ve üretim araçlarıyla birlikte kulla-nanlar). Üretim araçlarını elinde bulunduran sınıfla (burjuvazi), bunlar için çalışan kesimlerin (proletarya) çıkarları birbirine zıttır (Huberman, 1976: 9-11). Marxizm de sınıf çatışmasını bu iki yapı arasında değerlen-dirmektedir. Marksist sınıf teorisine göre bütün toplumlar bu bağlamda en az iki toplumsal sınıfa ayrılırlar.

Weberci yaklaşımın en önemli ayırım noktası, sınıf ve sınıf çatışması kuramlarını tamamen önemsiz görmemekle birlikte, siyasetin ekonomi-den bağımsız bir alan olduğu düşüncesinden hareketle, ekonomik bir olgu olan sınıfsal eylem ile toplumsal hareket arasında herhangi bir tarihsel ilişki kurulamayacağı iddiasıdır (Öngen, 2002: 10). Weber'e göre sınıftan söz edebilmek için insanları bir araya getiren ortak bir neden-sellik olması, bunun mal sahibi olma, gelir sağlama gibi ekonomik temellerinin bulunması ve bu ortak çıkarların piyasa koşullarında temsil edilebiliyor olması gerekir (Weber, 1993: 178).

Sınıf teorisi açısından tartışılan konulardan biri, bu toplumsal ay-rışma içerisinde orta sınıfın konumu ve rolünün ne olduğudur. Aslında küçük mülk sahipleri, bağımsız esnaf ve zanaatkârlar ile bazı profesyo-nel meslek gruplarından oluşan, bilinen tanımlamasıyla 'küçük burju-vazi', geleneksel orta sınıf çatısı altında değerlendirilmektedir. Ancak 'yeni orta sınıf' olarak tanımlanan, ne kapital sahibi ne de sıradan üc-retli işçi durumunda olan ancak kapitalist üretim süreci içinde yaşamsal roller oynayan bu sınıfı, var olan sınıflamalara yerleştirmek konusunda sıkıntı yaşanmaktadır. Mevcut sınıflardan oldukça farklı bir görünüm sergileyen bu yeni sınıfın üyeleri akademisyenlerden, kamu görevlileri ve bürokratlardan, sayıları ve çeşitleri gün geçtikçe artan profesyonel meslek mensuplarından, yöneticilerden ve öteki beyaz yakalı çalışan-lardan oluşmaktadır (Arslan,2004:136).

Çevreci ideolojinin sınıfsal boyutu konusunda bir değerlendirme yap-madan önce, çevreciliğin düşünsel temellerine değinmek yararlı olacaktır. Bu sayede çevreci ideolojinin ortaya koyduğu ekolojik toplum mo-delinin sınıfsal çözümlenmesinin yapılması kolaylaşacaktır.

Çevreci Hareketler

Çevreci hareketler konusunda ikili bir algılama olduğu söylenebilir (Ceritli, 2001: 214–215). Bunlardan birincisine göre çevrecilik, otonom ve başlı başına politik bir unsurdur; diğerine göre ise çevrecilik, toplumu başka bir gerçeklik içinde ele almaya çalışan sosyal bir harekettir. Bu ikili algılamanın bir sonucu olarak çevreciliğin başlı başına ayrı bir ideoloji mi yoksa mevcut ideolojilerin içinde belli ölçüde kendine yer edinmiş bir bakış açısı mı olduğu tartışılan bir konudur.

Eko-Marxizm, eko-sosyalizm, eko-liberalizm, eko-anarşizm biçiminde adlandırılan çeşitli yaklaşımların varlığı, çevreci hassasiyetin mevcut ideolojiler içerisinde bir şekilde yer aldığı ya da kolaylıkla içselleştirilebilir olduğu biçiminde yorumlanır. Çevrecilik ayrı bir ideoloji olarak düşünüldüğünde de özellikle Yeşil partilerin bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiği iddia edilebilir (Çoban, 2002: 5).

Ayrı bir ideoloji olarak değerlendirilsin ya da değerlendirilmesin çevreciliğin çok farklı türlerinin olduğu, farklı yaklaşımlarla çevre sorunlarının ele alındığı bilinen bir gerçektir. Bu anlamda çevreci ideolojinin nasıl bir düşünsel temel üzerinde inşa edildiğini belirlemek güçtür. Ancak hangi bağlamda konuya yaklaşılsa yaklaşılsın, bir ideoloji olarak çevreciliğin belirgin bazı özellikleri olduğu rahatlıkla söylenebilir. Çevreciliğin bir ideoloji olarak nitelendirilebilmesi için öncelikle toplumsal, ekonomik ve siyasal yaşam için genel geçer öngörülerini olup olmadığına bakmak gerekir. Çevreciliği sadece çevre sorunlarına karşı duyarlılık olarak değerlendirirsek bir ideolojiden değil bir yaklaşım tarzından bahsetmiş oluruz.

Ancak çevreci ideolojide tek unsur çevre değildir; ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel yaşamın çeşitli boyutlarına ilişkin sorunları ele alan, çözüm önerileri getiren bir siyasal proje olarak çevrecilik, bu nitelikleriyle diğer ideolojilerden bağımsız bir düşünsel yapı olduğunu göstermektedir (Çoban, 2002: 10).

Çevreci ideoloji genel olarak, üretim ve tüketimde en düşük-yeter seviyeyi öngörmektedir. Talep ve ürün miktarındaki bir artışın eşlik ettiği yüksek üretkenlik, çevre yıkımı anlamına gelir. Kapitalizmin

hayatta kalabilmesi ancak sürekli gelişmesiyle mümkündür. Bu ise yaşam-destek sistemlerinin ivmeli bir şekilde daralması anlamına gelmektedir (Ceritli, 2001: 217). Bu bağlamda endüstriyalizmi eleştiren çevreci ideolojiye göre endüstriyalizm, sermaye ve teknoloji yoğun bir üretim sürecinde talebin kısıktırılmasına dayalı üretim sistemi ile küçük bir azınlığın refahını artırırken geniş halk kitlelerini yoksullaştırmaktadır (Çoban, 2002: 12). Lewis Mumford'un güç ve zenginliğin, ancak yoksulluk ve zayıflığın gelişmesiyle mümkün olabileceği tezinden hareketle çevreciler, gelişmiş ülkelerin zenginlik kaynağını, diğer ülke kaynaklarının sömürülmesinde ve o ülkelerdeki insanların yoksullaştırılmalarında görmekteyiz (Ceritli, 2001: 217).

Çevrecilere göre, insan hayatının doğal temellerinin günümüzdeki tahribi, kapitalist üretim biçiminin içsel yasalarıyla ilişkilidir. Bu da kapitalist büyüme ve rekabetin gereklerinden kaynaklanmaktadır (Bora, 1988: 169-170). Burada söz konusu olan doğal kaynakların işletmeye açık bir kaynak olarak değerlendirilmesidir.

Endüstri toplumu, insanları ve yerleşimleri birörnek bir yaşam tarzına hapsetmekte, ekonomik anlamda daha fazla kazanma adına, siyasal yaşamda hak ve özgürlükleri yontmakta, gelişme adına yalnız insanı değil aynı zamanda çevreyi ve canlı türlerini bir yıkıma sürüklemektedir. Toplumsal yaşamın işleyişine ilişkin olarak çevreci ideoloji ataerkin yapıyı eleştirmekte, kurumsallaştırılmış şiddetin gündelik yaşamın bir parçası haline geldiğini iddia etmekte, merkezileştirilmiş yapıyı eleştirmektedir (Çoban, 2002: 12-13).

Çevrecilerin toplumsal yaşamın örgütlenmesine ilişkin olarak önerisi, yerleşmiş bir toplumsal düzen olmaktadır. Merkezîyetçi bir yapının yaratıcılığı ve farklı düşünebilme özgürlüğünü kısıtladığını iddia eden çevreciler, yeşil bir toplumun yerleşmiş bir toplumsal yapıyla oluşturulabileceğini, bu şekilde oluşan bir toplumun sosyal sorumluluğa evet, şiddete hayır diyebileceğini savunmaktadırlar (Tamkoç, 1994: 10). Devletlerin silahlanma çalışmaları da bütün çevrecilerin karşı çıktıkları bir eylem ve düşünce alanıdır. Özellikle nükleer silahlanmanın gelmiş olduğu aşama itibarı ile çok kısa süre içerisinde tüm dünyayı

yok edebilecek ölçüde bir nükleer silah stokunun var olduğu tahmin edilmektedir.

Çevrecilerin önemle üzerinde durduğu konulardan biri de ekonomik büyümenin bugünkü hızıyla devam etmesinin yaratacağı doğal tahribattır. Endüstrileşmenin mevcut düzeyi, yenilenemeyen doğal kaynak rezervlerinin tükenmesine neden olmakta, bu nedenle ortaya çıkan sorunlar, büyümenin fiziksel sınırlarına ulaşıldığını göstermektedir.

Diğer bir önemli konu nüfus artışı sorunudur. Çevreciler, çevresel sorunların nedenlerinden biri olarak nüfus artışını görmektedirler. Kaynaklar sınırlı olmasına rağmen nüfusta yaşanan artışın sürdürülebilir bir gelişme sağlanmasına engel olması kaçınılmaz görülmektedir. Bu düşüncenin ortaya çıkışında, 1987 yılında dünya kamuoyunun gündemine sunulan 'Ortak Geleceğimiz Raporu' ve bu raporun öngördüğü 'Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisi'nin önemli bir rolü olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Rapor genel anlamda, büyüme ile çevrenin birbirine zıt kavramlar olmadığını, çevreyi korumak adına kalkınma hedefinden vazgeçilmemesi gerektiğini savunmaktadır. Raporda çözüm olarak sunulan az gelişmiş ülkelerin bir an önce kalkınmasını tamamlaması, yoksulluğun giderilmesi, nüfus artışının önüne geçilmesidir (Yıkılmaz, 2003: 114–115). Nüfus artışı hem doğal kaynakların daha fazla kullanıma açılmasını gerektireceği için hem de kalkınmanın önündeki en önemli engel olarak görüldüğü için eleştirilmektedir.

Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı konusunda çevrecilerin genel olarak tutumu eleştireldir. Nüfus sorununun sadece üçüncü dünya ülkelerine ilişkin olduğu varsayımı reddedilmektedir. Onlara göre, fazla nüfusun sadece Üçüncü Dünya'nın hatası ve sorunu olduğu büyük bir yalandan ibarettir. Gelişmiş dünyanın yaşam ölçütlerini tanımlayan günlük tüketim fazlalığı ve savurgan kaynak kullanımı, bu yalanı daha da açık bir hale getirmektedir. Örneğin İngiltere'de yaşayan bir kişi, Üçüncü Dünya'da yaşayan bir kişinin üç katı yiyecek tüketmektedir. Bu oran, katı yakıt ve endüstriyel ürün tüketiminde kırk katına çıkmaktadır (Ceritli, 2001: 218).

Sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin getirilen eleştirilerden biri de çevresel sorunlara karşı sihirli bir değnek olarak sunulan bu ilkenin çevre alanındaki ilerlemeyi, kapitalizmin sürdürülebilir gelişmesi ile eşanlamlı hale getirmiş olmasıdır (Foster, 2002: 149). Bu stratejinin pek çok yönden, sıkı örülmüş bir kavram olmaktan çok bir slogan olduğu ya da herkesin saygı duyduğu ancak kimsenin tanımlayamadığı moda bir kavram olduğu da iddia edilmektedir (Adams, 1997: 116).

Ancak sürdürülebilir kalkınma ilkesinden etkilendiği için nüfus artışının doğada yarattığı baskıyı görmezden gelmek de doğru olmayacaktır. Nüfusun nasıl azaltılacağı konusunda çevrecilerin önerisi, insanların bilinçlendirilmesi yoluyla nüfus kontrolünün sağlanmasıdır (Çoban, 2002: 16).

Çevreci Hareketlerin Sınıfsal Boyutu

Önceki bölümde de ifade edildiği gibi Marksizm, toplumsal tabakalaşma kuramını sermaye (burjuvazi) ve işçi sınıfı (proletarya) ayrımı üzerine bina etmiştir. Üretim imkânlarını elinde bulunduran toplumsal sınıf ile işçi sınıfı arasında sürekli bir mücadele söz konusudur. Orta sınıfın toplumsal tabakalaşmadaki yeri konusunda ise bir netlik söz konusu değildir. Geleneksel orta sınıf olarak tanımlanan maaşlı küçük burjuvazi ile yeni orta sınıf olarak tanımlanan kendi emeği ile işini yapan avukat, tüccar, sanatçılar vs. aynı tabaka içinde değerlendirilmez. Mülksüz küçük burjuvazi, sermayenin çıkarlarını gerçekleştirmek üzere maaşlı kişiler olarak değerlendirilerek işçi sınıfından kabul edilirken, kendi emeği ile işini yapan yeni orta sınıf burjuvaziye dâhil edilebilmektedir. Her durumda ikili bir toplumsal tabakalaşma çerçevesi korunmaktadır (Yıldırım, 2017: 174-175).

Weberci yaklaşımın temel farkı, hem üretim araçlarının mülkiyet durumunu hem de piyasa olanaklarını birlikte değerlendirerek ikili sınıflamayı aşan bir toplumsal tabakalaşma teorisi geliştirmiş olmasıdır (Yıldırım, 2017: 175). Buna göre büyük mülk sahipleri, küçük burjuvazi (eski orta sınıf), kendi hesabına çalışan yeni orta sınıf ve işçi (emek) sınıfı olarak dördü bir ayırım söz konusudur.

Ekolojik toplum yapılanmasının sınıfsal boyutları konusunda bir değerlendirme yapmak için öncelikle ekolojik toplumun temel niteliklerine bakmak gerekmektedir. Derin Ekoloji yaklaşımının kurucusu Arne Naes, yeşil bir toplumu, insanların gönüllü olarak sade bir hayat tarzını tercih ettiği; karşılıklı yardımlaşmanın olduğu ve şiddete karşı çıktığı; insanların bulunduğu yerde temel ihtiyaçlarını karşılama imkânı olduğundan göç olaylarının sıklıkla yaşanmadığı; çalışma yerleri ile yerleşim yerleri arasındaki mesafenin yakın olduğu; kamu araçlarıyla ulaşımın yaygın olduğu; toplumsal hiyerarşinin olmadığı bir toplum düzeni olarak tanımlamaktadır (Tamkoç, 1994: 10)

Ekolojik toplum olarak tanımlanan bu gelecek ütopyası, toplumsal ve doğal yaşamın her alanını kuşatır. Bu ütöpik toplumda herkesin yeterli geliri vardır. İsteğe değil ihtiyaca dayalı bir üretim-tüketim dengesi söz konusudur. Her türlü ayrımcılık (cinsiyet, dil, din, ırk, etnisite) reddedilmektedir ve doğrudan demokrasi düzeneği kurulmuştur. Tarım, enerji, eğitim, sağlık, toplumsal refah, turizm, ulaşım vb. alanlardaki politikalar ekolojik döngülerle uyumludur. Toplumsal ve ekolojik adalet sağlanmıştır (Çoban,2002,23).

Ekolojik toplumda, bu dönüşümü gerçekleştirecek toplumsal sınıfın hangisi olacağı önemli bir tartışma noktasıdır. Çevrenin, birçok insanın, hatta insanların tümünün ilgi alanını oluşturması gerektiği iddiasından hareketle, ne kadar fazla sayıda insan, çevre konusunda bilinçlenirse, çevresel iyileşmelerin de o derecede hızlı gerçekleşeceği iddia edilmektedir. Bu yapı, 'Yüzüncü Maymun Fenomeni' olarak adlandırılmaktadır (Ceritli,2001,223).

Çevreci hareketlerin ilk olarak 1940'lı yıllarla birlikte ama yoğun olarak 1970'li yıllardan sonra görünürlük kazandığı söylenebilir. Ancak çevreci hareketlerin geneli için belli bir tanımlama yapmak mümkün değildir. Bazı çevreci gruplar daha çok var olan üzerinden iyileştirici, doğayı korumaya yönelik, temelde bir sistem eleştirisi ya da karşıtlığı içermeyen duyarlılıklardan hareket ederken; bazı çevreci oluşumlar ise bir bütünsellik içinde, sistemi sorgulayan ve çevresel duyarlılığı öncelleyen yapıdadır. Bu hareketlerin düşünsel arka planları açısından da bir

çeşitlilik söz konusudur. Süreç içinde sivil toplum çevreciliği, yeşiller hareketi, sığ çevrecilik, derin ekolojistler, eko-anarşistler, sosyalist çevreciler gibi çok sayıda çevreci hareket gelişmiştir (Bookchin, 1996; Porrit, 1989; Tamkoç, 1994).

Çevreci hareketler, ekolojik toplum için bir öncü toplumsal sınıftan söz etmemektedirler. Ancak her toplumsal dönüşüm sürecinde olduğu üzere ekolojik topluma geçiş sürecinde de bir toplumsal sınıfın öncülüğünün söz konusu olması daha akla yatkın bir öngörüdür. Çünkü her toplumsal dönüşüm, toplum içerisinde farklı biçimde algılanır ve farklı çıkar gruplarını farklı biçimde etkiler. Bu dönüşümden bazı toplum kesimleri fayda elde ederken bazı toplum kesimleri, kendi çıkarları gereği, değişime direnme eğiliminde olur.

Bu bağlamda ekolojik topluma geçiş sürecinin motoru olan toplumsal sınıf, yeni orta sınıf olarak görülmektedir. “Orta sınıfın değişimin öncü aktörü olması, bu sınıfın kendi gerçek çıkarının ekolojik toplumda yattığını daha kolay görebilme şansına sahip olması nedeniyle bu toplumun gerektirdiği yaşam tarzı değişikliğine daha çabuk ve kolay uyum sağlayabilmesi gerekçesine dayandırılır” (Çoban,2002,27). Bu iddiayı desteklemek üzere Çoban (2002,27), çevreci örgütler ve yeşil partilerin üyelerinin çoğunlukla orta sınıfa mensup olduğunu gösteren araştırma sonuçlarının varlığından bahsetmektedir.

Bununla birlikte, günümüz dünyasında ideolojik temelli olmayan, belirli bir sınıf bilincinden hareket etmeyen, belli konularda ortak çıkarı bulunan kitlelerin bir araya geldiği, süreklilik arz etmeyen toplumsal hareketlerin revaçta olduğu da iddia edilmektedir (Uncu, 2012: 175). Genel olarak ‘Yeni Toplumsal Hareketler Teorisi’ olarak ifade edilen bu tanımlamada ideolojik altyapısı olmayan, belirli bir toplumsal olgu ya da olaya yönelik, belli bir liderlik ya da otorite etrafında yapılanmamış bir duyarlılık söz konusudur. Son dönemlerdeki çevreci hareketleri de bu çerçevede değerlendirmek mümkündür.

Yeni toplumsal hareketler, siyasi iktidar ya da ekonomik yapıya yönelik itirazlar üzerinden değil, kültürel dönüşüm ve gündelik ihtiyaç ve beklentiler üzerinden gelişmektedir (Bozkurt ve Bayansar, 2016: 283). Bu

yönüyle çevreci hareketler de aynı çerçevede değerlendirilmektedir. Örneğin, 2013 yılında İstanbul'da başlayıp kısa sürede yurt geneline yayılan Gezi Parkı Olayları, bir çevre duyarlılığından başlayan küçük çaplı bir hareketten ülke sathına yayılan bir toplumsal harekete dönüşmüştür. Hem yurt geneline yayılmış olması, hem herhangi bir ideolojik örgütlenmeye dayanmamış olması, hem bir hiyerarşik yapılanma arz etmemesi hem de farklı sınıflardan ve farklı siyasal görüşlerden insanları bir araya getirmesi (Bozkurt ve Bayansar, 2016: 284-285) dolayısıyla yeni toplumsal hareketler teorisinin çerçevesine oturmaktadır.

Kısaca belirtmek gerekirse, tarihsel sürece bakıldığında geçmişi çok eskilere dayanmayan çevreci ideolojinin sınıfsal boyutu konusu literatürde tartışılan bir konudur. Genel anlamda orta sınıfa dayandırılan bir düşünsel yapıya sahip olan çevreci ideoloji, son dönemlerde ortaya çıkan yeni toplumsal hareketler çerçevesinde değerlendirilen çevreci hareketlerden ayrılmaktadır. Yeni toplumsal hareketlerin bir parçası olarak çevreci hareketlerin siyasi veya ekonomik iktidarı ele geçirme ya da dönüştürme iddiası yoktur. Ancak siyasi ve ekonomik kararları etkileme ve alınan kararların yeniden değerlendirilmesini sağlama işlevi ağır basmaktadır.

Kamu yönetimi, en genel ifade ile ekonomik, sosyal, siyasal ve hukuki düzlemde alınan kararların uygulanması ve tüm süreçleri ile yönetilmesini sağlamak üzere oluşturulmuş yönetsel mekanizma olarak tanımlanabilir. Dolayısı ile bu tür hareketler, etki alanlarının büyüklüğü ölçüsünde yönetim mekanizmasını etkilemektedir. Herhangi bir sınıfa ya da ideolojiye dayanmış olması ya da olmaması bu sonucu değiştirmez. Burada etki alanının büyüklüğünü belirleyen en önemli unsur, bu hareketlere katılım düzeyi ve bu katılımın toplumdaki temsil gücüdür.

Sonuç

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren insanın doğa ile mücadelesi, doğanın tepki vermesi ile yıkımlara neden olmuştur. Ancak kapitalist üretim sisteminin ortaya çıkışına kadarki dönemde yaşanan çevresel sorunlar, bundan sonraki döneme kıyasla ihmal edilebilir düzeydedir. Son

beş asırlık dönemde bu sorunların arttığı görülmektedir. Bu durum düşünce dünyasına da yansımış ve pek çok düşünür tarafından bu konular değerlendirilmeye alınmıştır.

Ancak dünyada, çevre sorunlarının toplumsal politikalara yansımaları, 1970'li yıllarla birlikte gerçekleşmiştir. Kapitalist üretim tarzının bir gereği olarak ekonomik kârı maksimize etme güdüsü, doğal kaynakların hesapsız, denetimsiz, kuralsız kullanımına yol açmış, bu durum da doğal dengenin geri dönülemez ölçüde bozulmasına neden olmuştur. Dünya genelinde nüfus artışının yaşanması da bu süreci hızlandıran bir rol üstlenmiştir. Doğanın bu gidişe hissedilir ölçüde tepki vermesiyle (ozon tabakasının delinmesi, küresel ısınma, doğal afetlerde artış vb.) önceleri pek fark edilmeyen, önemsenmeyen, sıkça dile getirilmeyen çevre sorunları gündemin ilk sıralarına doğru bir tırmanış göstermiştir.

Farklı yaklaşımlar olmakla birlikte, ekonomik yaşamda, ihtiyaçlara göre ve yeteri kadar üretim planlamasını öngören, doğal kaynakların doğru ve doğal yaşama olumsuz etkide bulunmayacak biçimde kullanılmasını zorunlu gören, siyasal yaşamda örgütlenme, yerelleşme ve özgürlükçülüğü temel alan, toplumsal yaşamdaki eşitsizliklerin giderilmesini amaç edinmiş olan çevrecilik, öngördüğü yeni toplum düzeninin merkezine orta sınıfı koymaktadır.

Orta sınıfın, ekolojik toplumun gerektirdiği yaşam tarzı değişikliğine daha çabuk ve kolay uyum sağlayabileceği fikrinden hareketle, değişimin öncü aktörü olacağı düşünülmektedir. Bu düşünce, orta sınıfın kendi gerçek çıkarının ekolojik toplumda yattığını daha kolay görebilme şansına sahip olması gerekçesine dayandırılır.

Bunun yanında, toplumsal sınıflar arasındaki çıkar çatışması açısından bir değerlendirme yapıldığında da orta sınıf ön plana çıkmaktadır. Orta sınıf, gerek sayısal olarak toplumda çoğunluğu oluşturması bakımından, gerek sınıfsal çıkar ve beklentileri açısından toplumsal dönüşümün motoru olarak değerlendirilmektedir. Öngörülen yeni yapı (ekolojik toplum modeli), farklı toplumsal sınıfları farklı yönlerden ve farklı ölçüde etkileyecektir. Örneğin, ekonomik büyümenin sınırlandırılması, ekonomik üretim araçlarını elinde bulunduran ve ekonomik düzenin

getirilerinden büyük ölçüde yararlanan üst gelir gruplarını olumsuz etkileyecek ya da örgütlü toplum yapısının mevcut düzenin egemen güçlerinin ayrıcalıklarını sınırlandıracaktır.

Öte yandan çevreci ideolojinin öngördüğü yeni toplumsal yapılanma, gerek ekonomik etkinlikleri sınırlaması, gerekse nüfus planlamasına özel önem atfetmesi bakımından özellikle toplumun en dezavantajlı kesimi olan alt sınıfları etkileyecek ve baskı altına alacaktır. Son dönemde çevresel felaketlerin en çok zarar verdiği tarımdan geçinen toplumsal kesimlerin, sınıfsal çıkarlarıyla daha fazla örtüştüğü düşüncesinden hareketle sınıfsal olarak çevreciliğin alt gelir gruplarına doğru bir açılım gösterdiği ifade edilmektedir. Bunun sonucu olarak da çevreci ideolojinin sınıfsal taban anlamında değişime uğradığı ya da en azından daha geniş bir tabana yayıldığı söylenebilir.

Farklı toplum kesimlerini farklı açılardan etkilemesi nedeni ile çevreci hareketlerin belli bir toplumsal sınıfa dayalı olarak ortaya çıktığı tezinin doğru olmadığı da savunulabilir. Özellikle yeni toplumsal hareketler teorisi bağlamında konu ele alındığında, son dönemlerdeki çevreci hareketlerin belli bir ideolojik zemine ya da belli bir toplumsal kesime dayandırılmayacağı görülmektedir. Bunun ülkemizde yaşanan en somut örneği Gezi Parkı eylemlerinde görülmüştür. Küçük bir kitlenin çevreci hassasiyet üzerinden başlattığı eylemler kısa zamanda geniş toplumsal kesimlerin katılımı ile büyük ve yurt geneline yayılmış bir harekete dönüşmüştür. Katılımcıları farklı toplumsal kesimlerden, farklı inanç ve düşünce dünyasından kişilerden oluşan bu hareketler, uzun süre ulusal ve uluslararası düzlemde ses getirmiş, gündemin ilk sıralarındaki yerini korumuştur.

Etki alanı itibarı ile ekonomik, sosyal ve siyasi alanlarda kendisini hissettiren bu hareketler, siyasi otorite tarafından alınan bir kararın önce yargıya taşınması, sonra siyasi otorite tarafından yargı kararının bekleneneğini açıklaması ve yargı kararı doğrultusunda kararın uygulanmaması ile sonuçlanan bir süreci beraberinde getirmiştir. Yani hukuksal sonuç da doğurmuştur. Bununla birlikte süreç boyunca yaşananlar, makro ekonomik dengeler ve siyasi kamplaşmalar üzerinde de önemli

etkiler bırakmıştır. Tüm bu yönleri ile kamu yönetimi düzeneği açısından da son derece önemli sonuçlar doğurmuştur.

SOCIAL CLASS FRAME OF ENVIRONMENTAL MOVEMENTS AND IMPACT POTENTIAL ON PUBLIC ADMINISTRATION

Abstract

Since the first periods of history, the struggle of man with nature has caused destructions due to the reaction of nature. However, it is seen that environmental problems mostly deepen with the development of capitalism. Environmental movements have emerged by these periods and generally based on the critique of capitalist mode of production. Because the social structure proposed by early environmental movement overlaps with the needs and expectations of the middle class, the social classification of environmentalism is assessed on this structure. However, in recent years, it is seen that environmentalist movements emerged as events without a certain ideological basis from different segments of society against individual events. Therefore, it is more appropriate to evaluate the environmental movements within the framework of new social movements.

Key words: Ecological society, class theory, new social movement theory, public administration

Kaynakça

- Adams, B., (1997), “Sürdürülebilir Kalkınma ve Kalkınma Teorisinin Yeşermesi”, (Çev. Zeynep Zafir), İktisat Dergisi, Nisan-Mayıs 1997, ss.116–123.
- Arslan, A., (2004), “Temel Sorunları ve Açılımları ile Sınıf Teorisi, Sınıf Bilinci ve Orta Sınıflar”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2004/2, ss.126–143.
- Bookchin, M. (1996), *Toplumsal Ekolojinin Felsefesi*, (Çev. Rahmi G. Öğdül), İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Bora, T., (1988), *Yeşiller ve Sosyalizm*, İstanbul: İletişim Yay.
- Bozkurt, Y. & BAYANSAR, R., “Yeni Toplumsal Hareketler Çerçevesinde Çevreci Hareket ve Gezi Parkı Olayları”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 14/2, ss. 276-294.
- Ceritli, İ., (2001), “Çevreci Hareketin Siyasallaşma Süreci”, *C. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:25, No:2, ss. 213–226.
- Clark, G. (2013), *Fukaralığa Veda- Dünyanın Kısa İktisadi Tarihi*- İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çoban, A., (2002), “Çevreciliğin İdeolojik Unsurlarının Eklemlenmesi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt:57, Sayı:3, ss.3–30.
- Dalby, S., (2007), “Ecology, Security and Change in the Antropocene”, *Spring/Summer, Volume 13, Brown Journal of World Affairs*.
- Engels, F., (1979), *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Ank: Sol Yayınları.
- Ertürk, H , (1996), *Çevre Bilimlerine Giriş*, Bursa: Uludağ Ün. Güç. Vakfı Yay.
- Foster, J. B., (2002), *Savunmasız Gezegen Çevrenin Kısa Ekonomik Tarihi*, (Çev. Hasan Ünder), Ankara: EPOS Yayınları.
- Huberman, Leo, (1976), *Sosyalizmin Alfabesi*, (çev. Alaaddin Bilgi), Ank: Sol Yayınları.

- Marx, K., Engels, F., (2004), *Alman İdeolojisi*, (çev. Sevim Belli), Ank: Sol Yayınları.
- Marx, K., Engels, F., (2005), *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, (çev. Muzaffer Erdost), Ank: Sol Yayınları.
- Öngen, T., (2002), “Marx ve Sınıf”, *Praksis*, Sayı:8, Güz 2002, ss.9–28.
- Özdek, E. Y., (1993), *İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı*, Ankara: TODAİE Yay.
- Porrit, J. (1989), *Yeşil Politika*, (Çev. Alev Türker), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Savaş, V.F. (2007), *İktisat Tarihi*, 5.Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Şengül, M., (2008), “Türkiye’de Kamu Yönetiminde Neo-liberal Dönüşümün Çevresel Sonuçları”, *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, Cilt:3, Sayı:6, ss. 67–87.
- Tamkoç, G., (1994), *Derin Ekoloji*, İzmir: Ege Yayınları.
- Uslu, B.A., (2012), *Yeni Toplumsal Hareketler*, Eskişehir: A.Ü. Yayınları.
- Yıkılmaz, N., (2003), *Yeni Dünya Düzeni ve Çevre*, İstanbul: SAV Yayınları.
- Yıldırım, C., (2017), “Orta Sınıf Analizleri: Teorik Bir Yaklaşım”, *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt:3, Sayı: 2, ss. 171-189.
- Weber, M., (1993), *Sosyoloji Yazıları*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.